

Tandíjmentesség, ösztöndíj és felekezet

Felvételi eredmények a diáktámogatás egyenlőtlenségeiről
a dualista kori középiskolákban

Az iskolai piac mindkét – keresleti és kínálati – oldala rendre olyan egyenlőtlenségeknek a forrása, melyek az adott társadalom szerkezetéből fakadnak. A feudalizmusból a 19. század második felében kinövő, s nemzetállami keretek között modernizálódó honi társadalom belső megosztottságának egyik legfontosabb tényezője a népesség egyedülállóan komplex felekezeti összetétele volt. Mint ismeretes, Magyarország volt az egyetlen többségi vallás nélküli modern európai nemzetállam a hosszú tizenkilencedik században a Monarchia 1918-as megszűnéséig, hiszen itt a legnagyobb honi egyház, a római katolikus hívőköre sem érte el a lakosság felét. Ez a helyzet éreztette hatását különböző polgárjogi, politikai, életmódbeli, demográfiai, településszerkezeti és egyéb különbségek, nemritkán még az ezek által generált feszültségek és konfliktusok képeiben is. Különösen így volt ez az iskolarendszerben, nevezetesen a középiskolázásban, melynek ekkoriban alapvető funkciója még az elitképzés volt. A felekezeti egyenlőtlenségek nemcsak a diáknépesség megosztottságában és iskolai magatartásában tükröződtek, hanem abban is, hogy az egyházak az iskolák hálózatának fenntartásában végig többségi szerepet vittek. Tudjuk, a kiegyezésig a középiskolázás gyakorlatilag a felekezeti hatóságok monopóliuma volt, s a közületi (állami és községi) középiskolák hálózata csak azután épült ki. Így a felekezeti megosztottság hatása, érthetően, mind az iskolakínálat, mind a beiskolázási kereslet szempontjából rányomta bélyegét a középiskolák piacára.¹

Ezért jelen tanulmányban csak a diáktámogatások egyenlőtlenségeinek néhány globális mennyiségi mutatóját mutatom be és elemzem a középiskolázás 1849-es alapvető, Thun-féle „porosz típusú” reformja és a kettős Monarchia bukása közötti évtizedekben.

A tanulmányi támogatások egyenlőtlensége a különböző iskolai alrendszerekre jellemző felvételi politika és az ezeket érintő iskolai kereslet találkozásából alakult ki. Ugyanennek természetesen egy sor más intézmény- és társadalomtörténelmi tényezője is volt. Például az iskolák vagyona, jövedelme, egyházi, közületi vagy másféle (alapítványi

¹ A korszak végén az állami, községi és magán középiskolák az összes intézmény 44%-át tették ki. A középiskolázás piacán tehát még mindig többségi helyzetben voltak a keresztény egyházi intézmények, éppen fele-fele arányban római katolikus és más felekezeti hatóságok felügyelete alatt. L. *Magyar statisztikai évkönyv*, 1911, p. 379.

vagy magánforrásból való) támogatottsága, földrajzi, illetve lakóhelyi elhelyezkedése, a fenntartó hatóság preferenciális felvételi politikája (amely rangsorba állíthatta a kívánatosabb vagy kevésbé kívánatos tanulóközönséget), az intézmények pozíciója az oktatási hálózat belső hierarchiájában, valamint az egyházi hatóságok és felekezeti csoportok közötti távolság hatásmechanizmusai a társadalmi erőterekben. A felekezeti iskolák sajátos felvételi politikájának nyersebb változatai elég korán megjelentek például a valláscsoportok szerint graduált tandíjak megállapításában. Ez leginkább a protestáns, főleg az evangélikus iskolákra volt jellemző és általában a saját felekezetű, helyi illetőségű, illetve a „rokonnak” tekintett felekezethez tartozó tanulók előnybe helyezésére szolgált a többiekkel szemben. Előfordulhatott azonban az is, hogy egyes egyházi iskolák a magas iskolai teljesítményű diákokat felekezeti hovatartozástól függetlenül is igyekeztek magukhoz vonni az iskola presztízisének, piaci rangjának emelése érdekében. Az anyagi elvárások és juttatások rendszere így az intézmények és potenciális közönségük között néha összetett érdekviszonyokat hozott felszínre, melyek minden részletét csak gondos esettanulmányokkal lehetne tisztázni. Ilyenekre itt nem lesz mód.

1. táblázat: A diáktámogatás a fiú érettségizőknek a szellemi tárgyakból szerzett összesített átlagjegyei* szerint a felekezeti csoportok %-ában

1850–1890	római katolikus		református		evangélikus		zsidó		egyéb	
	%	átlag jegy	%	átlag jegy	%	átlag jegy	%	átlag jegy	%	átlag jegy
tandíjmentes	9,3	2,21	4	2,16	2,6	2,13	9,7	1,87	6	2,26
ösztöndíjas	9	1,96	4,1	2,02	11,9	1,76	2	1,89	3,5	1,97
egyik sem	82,1	2,37	91,9	2,38	85,5	2,02	88,3	2,15	90,5	2,45
összesen	100	2,31	100	2,35	100	1,99	100	2,11	100	2,41
N	27.089		8.100		5.355		9.017		5.769	

1891–1918	római katolikus		református		evangélikus		zsidó		egyéb	
	%	átlag jegy	%	átlag jegy	%	átlag jegy	%	átlag jegy	%	átlag jegy
tandíjmentes	11,4	2,02	7,4	1,96	7,8	2,01	12,6	1,82	7,2	2,09
ösztöndíjas	7	1,86	6	1,78	13,6	1,8	2,8	1,71	5,6	2,03
egyik sem	81,7	2,47	86,6	2,48	78,6	2,52	84,6	2,33	88,4	2,56
összesen	100	2,36	100	2,39	100	2,35	100	2,24	100	2,49
N	51.939		18.232		9.731		26.621		11.036	

* A megfigyelt esetek számával súlyozott átlagjegyek összesítése magyarból, németből, latinból (a gimnáziumokban), történelemből, fizikából és matematikából.

A diáktámogatások egyenlőtlenségeinek bemutatásakor azonban tanulmányom egyedülállóan gazdag forrásanyagra tud támaszkodni egy elvben teljes körű adatfelvételnek köszönhetően, amely többek között a középiskolák nyolcadik osztályos fiú tanulóinak

összes fellelhető beiratkozási anyakönyvének prozopográfiai információit tartalmazza.² Ezekből sikerült itt egy szűk körű válogatást összeállítani.

Az 1. táblázat egyrészt áttekintést nyújt a diáktámogatások rendszerének általános felekezeti egyenlőtlenségeiről, beleértve ezek változásait a kor első évtizedeitől az utolsó-ig. Másrészt ezeket párhuzamba állítja a diákság így megkülönböztethető részlegeinek általános tanulmányi eredményeivel. Ez utóbbi a hat legfontosabb szellemi tantárgyban (nehézségi sorrendben:³ matematika, latin, fizika, magyar, német, történelem) elnyert érdemjegyeken alapult. Így arra a kérdésre is adalékokat szolgáltat, hogy a diákok támogatottsága mennyire függött össze a jó tanulással, ahogy ezt a köztudat is feltételezi.⁴

A számokból könnyen kiolvasható, hogy a diáktámogatások minden felekezeti csoportnak egy negyedüket meg nem haladó vagy annál még sokkal csekélyebb részlegét érintették, bár ezek a juttatási arányok az időben valamelyest minden csoportnál kimutathatóan nőttek. A polgárosuló és városiasodó társadalom, a helyi és az országos adminisztráció, valamint az egyházak lassan, de nem jelentéktelen mértékben emelték a rászoruló vagy erre érdemesnek ítélt elit diákság anyagi támogatását a dualista korban. Ez, tudjuk, újabb iskolák alapításával, új iskolatípusok megjelenésével (reáliskola, felső kereskedelmi iskola, polgári iskola – mely utóbbiból is lehetett érettségizető középiskolába kerülni különbözeti vizsgával) és ezek befogadóképességének állandó növelésével is együtt járt. A trend a közületek, de az egész társadalom konszenzuális támogatását is élvező nemzetállami modernizációs befektetések tükrének tekinthető. Mivel idővel mind az iskolák, mind a tanárok, mind a diákok száma több mint megduplázódott,⁵ az arányokban is növekvő diáktámogatások nyers végösszege igencsak tetemesnek tekinthető.

Az 1. táblázatban globálisan mért felekezeti egyenlőtlenségek még feltűnőbbek. A legjobban ellátott csoportokat az evangélikusok és a római katolikusok képezik. Őket követik a zsidók, a reformátusok, s végül az „egyéb” vallásúak, akiknek túlnyomó többsége görög katolikus (uniátus) – főképp román vagy ruszin – és pravoszláv (görög keleti) – főképp román vagy szerb. Ez a rangsor nemigen felel meg a jelenlévő felekezeti csoportok társadalomtörténetileg beazonosítható helyzeti besorolásának, kivéve azt, hogy a legmos-tóhábban eleresztett „egyéb” kategóriába beillők a korabeli társadalmi, művelődésbeli és iskolai hierarchiák alján elhelyezkedő nemzeti kisebbségekhez tartoztak. Értelmiségük

² A kutatást az Európai Kutatási Tanács anyagi támogatásával Nagy Péter Tiborral együtt vezettem. Lásd az ELITES08 program honlapját. A felmérés természetesen a Monarchia-beli Magyarország összes középiskolájára kiterjedt. Ennek ellenére nem sikerült teljes körű adatgyűjtést végezni. A felmérés végül csak a megcélzott diáknépség mintegy 60–65%-át érte el 1919 előtt (lévén, hogy a ténylegesen megtalált egyéni adatok részaránya maga is változatos képlelet mutatott), mivel a felhasznált levéltári források egy része elkallódott vagy elpusztult, egy része a többenél kevesebb adatot tartalmazott, illetve nem volt hozzáférhető. A publikált statisztikákban alkalmazott nagyobb változókkal összehasonlítva a felmérésben azonosított diáknépség – amellett, hogy többségi – messzemenően megfelel a reprezentatív mintavétel kritériumainak.

³ Az átlagjegyek és a heti óraszámok nagysága szerint.

⁴ Emlékeztetőül, a dualista kor osztályzási gyakorlata a jeles (1), jó (2), elégséges (3), elégtelen (4) skálán mozgott. A teljesítmény tehát annál jobbnak minősült, minél alacsonyabb volt az érintett csoportnak a csoport nagyságával súlyozott átlagjegye.

⁵ Bár a diákszám pl. 1867 és 1910 között éppen hogy megduplázódott, a gimnáziumi tanárok számának indexe 100-ról 243-ra, a reáliskoláké 100-ról 470-re nőtt. Lásd a könyvemben összegyűjtött adatsorokat: Karády Viktor (1997) *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1967–1945)*, Replika kör, Budapest, p. 174. A növekedést egyébként az 1. táblázat nyers felekezeti diákszámái is jól mutatják, annak ellenére, hogy a táblázat második része csak alig két évtizedre, míg az első négy évtizedre vonatkozik.

főképp papokból és tanítókból állt, a köztisztviselői karban kis mértékben képviseltették magukat, magántisztviselői rétegük alig volt – akárcsak nemességük vagy nagybirtokosaik, illetve nagypolgárságuk, igen kevés saját anyanyelvű középiskolával rendelkeztek, elemi iskolai hálózatuk is a legrosszabbul felszerelték közé tartozott, és ennek megfelelően alfabetizációs szintjük is alacsony maradt.⁶ A nyugati keresztények közötti általános dotációs eltéréseket viszont nem könnyű értelmezni. Ehhez valamelyest közelebb jutunk a diáktámogatások szerkezetének elemzésével.

A támogatások szerkezete a tandíjkedvezmények és az ösztöndíjak számának és arányainak megoszlásával jellemezhető. Az érintett csoportok közötti kontrasztok itt talán még számottevőbbek, mint a támogatások globális arányaiban. Összességében sokkal többen kaptak ugyanis tandíjmentességet, mint ösztöndíjas támogatást. A tandíjmentesség mértékét az 1. táblázat számai még alá is becsülik, amennyiben nem tüntetik fel azok arányát, akik az ösztöndíj mellett még tandíjmentességben is részesültek. Mindenképpen kitűnnek itt az evangélikusok, akik – különösen 1890 után – a többi kategóriánál sokkal gyakrabban nyertek el ösztöndíjakat. Őket itt is a katolikusok követik, akik 1890 előtt majdnem olyan gyakran jutottak ösztöndíjhoz (és közülük nem kevesen tandíjkedvezményhez is) mint a csak tandíjengedménnyel kedvezményezettek. A reformátusoknál nagyságrendben a kétfajta támogatás hasonlóan ritka volt, akárcsak az „egyéb” keleti keresztényeknél. A zsidók egyértelműen főképp tandíjkedvezményre számíthattak, s csak igen kivételes esetben ösztöndíjra. Ezeket a különbségeket sem lehet a csoportokra jellemző, ismert társadalomtörténelmi adottságokkal magyarázni. Elvben azt lehetett volna elvárni, hogy a katolikusok legyenek legjobban ellátva ösztöndíjakkal, hiszen a tanító rendek és az egyházi hatóságok külön-külön is a többi egyházét messze meghaladó méretű ingatlan vagyonnal, s más jövedelmekkel rendelkeztek. A két nagy protestáns felekezet közötti különbség sem értelmezhető egyházaik vagyoni viszonyai szerint. A zsidó diákságra jutó feltűnően kevés ösztöndíj szintén nem, tudva, hogy a magyarosodó zsidó polgárság nem fukarkodott filantróp természetű, s az iskolákra is bőven jutó mecenatúrával: ezeknek hasznát azonban legtöbbször – az íratlan „asszimilációs szerződés” értelmében – felekezetiileg semleges osztozták el. Az azonban valószínűsíthető, hogy a zsidó diákoknak a többiekénél sokkal gyakoribb tandíjmentessége összefügghetett valamiképp szintén jobb tanulmányi eredményeikkel.

Erre utal ugyanis az átlagjegyek szóródása. Ebben rendre tetten érhetők azok a felekezet-sajátos teljesítménybeli eltérések, melyeket korábban már ugyanebben a folyóiratban is tárgyaltam.⁷ A tandíjmentesek között a zsidók jegyei mindig a legjobbak, a többi kategóriában 1890 után szintén, 1890 előtt csak az evangélikusok után. Őket követik a kitűnőségi sorrendben a római katolikusok és a reformátusok, míg az „egyéb” keleti keresztények itt is a rangsor alsó grádicsát foglalják el. Ez azt jelenti, hogy egészen más a jótanulás és a támogatások közötti összefüggés a különböző felekezeteknél. A zsidók és evangélikusok a többenél sokkal jobb eredmények felmutatásával nyertek el dotációt. Ezek között azonban majdnem minden csoportnál lényegesen jobban kellett teljesíteni az

⁶ Mindezeket részletes adatok mozgósításával tárgyaltuk Nagy Péter Tiborral szerkesztett kötetünk bevezető tanulmányában: (2009) *Educational Inequalities and Denominations, 1910. Database for Transylvania*, John Wesley Publisher, Budapest.

⁷ L. Tantárgy-sajátos alkulturális egyenlőtlenségek a dualista kor középiskolásainak tanulmányi teljesítményeiben, *Educatio*, 2012, vol. 21. No. 4., 513–534.

ösztöndíjhoz, mint az egyszerű tandíjmentességhez. Ez alól 1890 előtt a zsidók és 1890 után az „egyéb” keleti keresztények képeztek kivételt, a zsidók mindkét kategóriában ki-magaslóan jó, a keleti keresztények feltűnően középszerű eredménnyel. Az 1. táblázat mindenesetre tisztázní engedi, hogy a jótanulás és a dotációk közötti kapcsolat egyáltalán nem közvetlen. Ellenkezőleg. Az adatok azt mutatják, hogy az átlagosan is sikere-sőbb csoportok kedvezményeket is csak lényegesen kedvezőbb tanulmányi eredménnyel kaptak. A támogatások gyakorisága – valószínűsége – tehát egészen másként függött a „jótanulástól” a különböző felekezeti diákságban. A kedvezmények odaítélésében így feltehetően más tényezők – felekezeti szolidaritás, „társadalmi nexusok”, különösen a helyhez kötött kapcsolati tőke – játszottak a főszerepet.

Ezeknek az eredményeknek az értelmezéséhez is közelebb visznek a 2. táblázat adatai, mivel kézenfekvő a feltevés, hogy a különböző fenntartású iskolák a hozzájuk – a tár-sadalmi térben – legközelebb álló diákközönségnek juttattak preferenciális támogatást. A helyzet azonban, látni fogjuk, távolról sem ilyen egyszerű.

2. táblázat: A diáktámogatás iskolafenntartók szerint a fiú érettségizők valláscsoportjai %-ában

1850–1890	római katolikus		református		evangélikus		zsidó		egyéb		összesen	
	tandíj %	ösz. %	tandíj %	ösz. %	tandíj %	ösz. %	tandíj %	ösz. %	tandíj %	ösz. %	tandíj %	ösz. %
állam, község	12,7	7,1	15,2	4,0	12,7	2,7	17,9	1,6	4,1	2,3	12,5	4,5
kir. katolikus	10,4	7,2	6,2	0,5	4,0	1,8	14,5	0,3	2,3	3,7	10,0	4,8
tanítórendi	4,4	9,1	3,5	1,2	1,5	2,2	6,2	0,9	5,2	9,2	4,6	7,8
más katolikus	15,5	12,0	2,8	2,8	9,2	0,7	11,7	0,4	10,3	5,1	14,4	10,0
reformát. unit.	0,8	0,7	3,5	4,2	0,5	2,1	0,9	0,5	0,2	1,0	2,5	2,9
evangélikus	0,9	3,2	3,0	5,4	1,5	15,0	7,1	8,2	1,0	7,0	2,6	10,5
görög rítusú	35,4	0*	0*	0*	100*	0*	5,3*	0*	14,3	1,1	14,9	1,1
magán, egyes.	0*	1,9*	0*	6,1*	0*	0*	0*	0*	0*	1,4*	0*	1,9
összesen	9,6	8,8	4,1	4,1	2,6	11,8	9,9	2,0	6,3	3,4	7,8	6,8

1891–1918	római katolikus		református		evangélikus		zsidó		egyéb		összesen	
	tandíj %	ösz. %	tandíj %	ösz. %	tandíj %	ösz. %	tandíj %	ösz. %	tandíj %	ösz. %	tandíj %	ösz. %
állam, község	18,5	5,2	20,0	3,6	16,6	2,9	19,1	1,4	8,7	4,8	17,7	3,6
kir. katolikus	15,8	7,6	12,8	2,1	13,3	5,8	17,7	0,7	25,8	5,5	17,0	5,8
tanítórendi	4,4	6,9	3,6	1,9	3,3	2,8	3,0	0,5	3,3	5,5	4,1	5,6
más katolikus	12,8	13,1	4,8	1,9	15,9	3,6	12,7	0,6	8,5	6,1	12,3	9,9
református	1,2	1,4	4,7	6,8	2,6	2,4	1,8	1,8	6,0	3,5	3,7	4,7
evangélikus	1,3	5,5	5,3	8,8	4,0	22,7	9,4	22,6	4,6	1,2	3,1	14,7
görög rítusú	0*	0*	0*	0*	0*	0*	0*	0*	0	0,2	0*	0,2*
magán, egyes.	0*	0*	0*	0*	0*	0*	0,5*	0*	5,1*	1,7*	2,0*	0,6*

* 50-nél kisebb esetszám.

Ha sorra vesszük az iskolatípusokat, az egyedi számok sokfélesége mögött jól kirajzo-lódnak a támogatási politika felekezeti dimenziói.

Az állami iskolák gyakorolták a legkiegyensúlyozottabb támogatási politikát rendre gyakori – az összes többi iskolához hasonlítva a leggyakoribb – tandíjmentesség bizto-

sításával minden felekezet számára. Ez alól csak az „egyéb” keleti keresztények képeztek kivételt, a többi csoportnál sokkal alacsonyabb tandíj-elengedési rátával. Ösztöndíjat azonban már ritkán adtak, a római katolikusoknak és a keleti keresztényeknek viszonylag többet, a többieknek (különösen a zsidóknak) kevesebbet. Ezt talán a rászorultsággal is összefüggésbe lehetne hozni, ha részletesebb adatokat vizsgálnánk e témában, keresztezve a társadalmi és a fővárosi háttér tényezőivel (amire itt nincs helyünk).

A katolikus iskolák gyakorlatát külön kell vizsgálnunk, hiszen ezek eleve többféle iskolahálózatra bonthatók.

A „királyi katolikus” iskolákat a 18. század végén felszámolt szerzetesrendek vagyónából alakított alapítványok jövedelméből tartották fenn, így ezek katolikus jellegűk és túlnyomóan katolikus közönségük mellett állami intézményeknek számítottak. Ennek tűnik megfelelni igen kiegyensúlyozott támogatási politikájuk, melyben minden vallási csoport magas arányban részesült tandíjkezdvezményben, különösen a keleti keresztények és a zsidók. Ösztöndíjat itt is keveset osztottak, viszonylag többet a római katolikusoknak, de nem sokkal ritkábban az evangélikusoknak és a keleti keresztényeknek, szemben a zsidókkal, akik ilyenből csak elenyésző eséllyel részesültek.

A tanító rendek már ennél igencsak ritkábban biztosítottak tandíjkezdvezményt – különös módon gyakrabban zsidóknak és keleti keresztényeknek, mint maguknak a római egyházhoz tartozóknak. Itt azonban meglehetősen sok – még a tandíjmentességnél is gyakoribb volt az ösztöndíj, s ebből a római katolikusok és a keleti keresztények (akik között, ne felejtjük, közel felerészét görög rítusú hittestvérek is voltak) lényegesen többet kaptak, mint a többi felekezethez tartozók, különösen mint a protestánsok. Ebben már tetten érhetjük a saját felekezet bizonyos mértékű előnybe részesítésének mechanizmusát.

Ugyanennek sajátos változatát mutatja a többi – jórészt püspöki – középiskola gyakorlata, különösen az ösztöndíjak szétosztása terén. Míg tandíjkezdvezményt elég gyakran kapott minden felekezethez tartozó – sőt az evangélikusok és a zsidók még gyakrabban is mint a római katolikusok –, de az ösztöndíjaknál már erősen érvényesült a saját felekezet preferenciájának elve. A római katolikusok itt 1890 után már gyakrabban lettek ösztöndíjasok, mint amennyire mentesítették őket a tandíjtól.

Mindkét nagy protestáns felekezet elsősorban saját hittársainak nyújtott segílyt, különösen ösztöndíjat, míg a tandíjkezdvezmények lényegesen egyenlőbben oszlottak meg. Itt elég jól kirajzolódik a csoportközi távolságok rendszerének logikája, mely szerint a saját felekezet tagjainak preferenciális támogatása után a rokon protestánsokat is gyakran támogatják, valamint – különösen az evangélikus iskolák – a zsidókat. Ez utóbbi gyakorlat mögött elképzelhetően azoknak a diákoknak az iskolákba vonzása játszhatott szerepet, akiktől a legígéretesebb teljesítményt lehetett elvárni. (Nem hiába díszíti a budapesti „fásori” evangélikus gimnázium aulájának előterét három zsidó származású volt diák mellszobra, akiből Nobel-díjas tudósok lettek.)

A korszakban működő kevés görög katolikus vagy pravoszláv iskolába olyan ritkán jártak másvallásúak, hogy a rájuk vonatkozó adatok érdemben nem vizsgálhatók. (A korszak végén is mindössze hat iskola tartozott a keleti keresztény egyházakhoz, de közülük csak négy adott érettségit.⁸)

⁸ Mészáros István (1988) *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája, 996-1948*, Akadémiai, Budapest, pp. 365–366.

Ugyanezt a kérdéskört, t.i. hogy az iskolai piacon miféle felekezeti alapú szegregáció működött, s ez hogyan hatott a kedvezmények elosztására, még jobban körüljárhatjuk a 3. táblázat segítségével, mely az egész dualista korra mutatja be a diákok és a kedvezmények elosztását felekezeti bontásban. Ezek az adatok egyszerre világítják meg a felekezeti elkülönülés (önszegregáció) és a felekezetek közötti távolság jellegét az iskolai piacon, ahol minden felekezet – a zsidókon kívül – saját iskolákkal volt jelen, bár igencsak egyenlőtlen mértékben és ráadásul sajátos regionális elosztásban: általában ott, ahol a saját felekezet iskolai kereslete tömörült.

3. táblázat: A diákság és a diáktámogatások felekezetek és iskolafenntartók szerint (1850–1918)

diákság vallása	iskola fenntartók	tandíjmentes	ösztöndíjas	egyik sem
római katolikus	nem egyházi, közületi	37,1	17,5	23,4
	katolikus jellegű*	61,5	78,6	64,3
	más keresztény	1,4	3,9	12,3
	összesen	100,0	100,0	100,0
	N=	7186	5368	45 126
református	nem egyházi, közületi	37,5	8,1	14,1
	katolikus jellegű*	9,0	2,8	4,7
	református	43,8	71,2	70,6
	evangélikus	9,7	17,9	10,6
	összesen	100,0	100,0	100,0
N =	1469	1322	17 625	
evangélikus	nem egyházi, közületi	51,3	4,2	18,0
	katolikus jellegű-	18,8	3,1	13,1
	református	3,5	1,8	13,2
	evangélikus	26,4	90,9	55,7
	összesen	100,0	100,0	100,0
N =	727	1707	8085	
zsidó	nem egyházi, közületi	65,9	22,5	35,5
	katolikus jellegű-	28,6	6,8	35,0
	református	1,8	6,5	17,5
	evangélikus	3,7	64,2	12,0
	összesen	100,0	100,0	100,0
N =	3520	871	20 731	
görög rítusú	nem egyházi, közületi	34,8	41,3	47,1
	katolikus jellegű*	39,5	36,5	26,4
	református	8,7	10,8	13,2
	evangélikus	2,2	9,0	4,4
	görög rítusú egyház	14,8	2,4	8,9
	összesen	100,0	100,0	100,0
N=	1070	547	9416	

* együtt a tanító rendek, a kir. kat. jellegű és az erdélyi római katolikus státusz iskoláival

A piac dinamikájához azonban az is hozzátartozott, hogy az elvben szabad iskolaválasztás ellenére minden iskola, illetve iskolafenntartó bizonyos önállósággal rendelkezett felvételi politikájában. Ráadásul a kereslet irányultságát is befolyásolhatták a tandíj mel-

lett az iskolába járás egyéb költségei (például a nem helyben lakó családok gyermekeinél az iskolák fizikai távolsága vagy elérhetősége). A 3. táblázat összesítve, de finomra bontva mutatja be az érettségiző osztályok szintjén a dualista kor megvalósított iskolai keresletének felekezeti megosztottságát.

A legáltalánosabb tanuláságok a szegregáció, illetve az (adatainkban nem elkülöníthető) önszegregáció mértékére utalnak, melyet legjobban a 3. táblázat utolsó oszlopának vastagon szedétt számai mutatnak. Ez a görög rítusúak és természetesen a zsidók kivételével (mely utóbbiaknak nem volt érettségiztető iskolájuk) mindenütt többségi volt, legerősebben a reformátusoknál, s utánuk a római katolikusoknál. Az evangélikusok iskolaválasztása viszonylag nyitottabb volt, amennyiben közel felük nem saját iskolában érettségizett. Ez a viszonylagos nyitottság abban is megnyilvánult, hogy az evangélikusok ugyanolyan gyakran jártak református és katolikus iskolába is, szemben a reformátusokkal, akik ritkábban választották még a velük sokszor templomközösségben élő evangélikusok iskoláit is, és manifeszt módon kerültek a római katolikus intézményeket. A katolikusok magas önszegregációs szintjét persze iskoláik sokasága is elősegítette (60 – a királyi katolikus és az egyéb, az erdélyi katolikus státusz iskoláival együtt), ami a reformátusokra nem állt. A kor végén alig volt több református középiskola (27) mint evangélikus (24),⁹ ez tehát nemigen befolyásolhatta a két nagy protestáns tömb szegregációjának mértékét. A mindenképpen kisebbségi evangélikusok belső megosztottsága, szétszórtsága nemzetiségi (magyar, német, szlovák) és regionális csoportokra (alföldi és felvidéki szlovákok, erdélyi szászok és észak- nyugat-magyarországi cipszerek, stb.) annál inkább.

A két legnyitottabb felekezet – a zsidók és a keleti keresztények – jártak, érthetően, leggyakrabban közületi iskolákba, de ők is csak kisebbségükben. A keleti keresztényeket talán paradox módon nevezem nyitottnak, annak ellenére, hogy román, illetve (Újvidéken) szerb nyelvű gimnáziumaik értelemszerűen gyakorlatilag nem fogadtak más vallású és nemzetiségű közönséget. De vallási rokonnépeességük kilenc-tizede mégsem ezekbe a felekezeti „gettóiskolákba” járt, mely utóbbiak – mint ismeretes – erősen a papképzésre voltak beállítva, különösen a román nyelvűek.¹⁰ Az uniátus (görög) katolikusok a rítuskülönbségek ellenére természetesen otthon érezhették magukat a római egyház intézményeiben és az ortodoxok szintén minden bizonnyal közelebb voltak ezekhez, mint a protestánsokéihoz, melyeket azért szintén nem kerültek el. A zsidó diákok megoszlottak a közületi és a keresztény egyházi intézmények között, de közel két harmaduk az utóbbiakat választotta. E két „nyitott” felekezet iskolahasználatát elsősorban az határozta meg, hogy saját érettségiztető iskolájuk vagy nem volt (a zsidóknál)¹¹ vagy aránytalanul kevés (a keleti keresztényeknél). A zsidók intenzív elitképzési kereslete érthetően mindenféle elérhető iskolában érezte hatását. A keleti keresztények, akiknél ez a kereslet viszonylag

⁹ L. *Magyar statisztikai évkönyv*, 1911, p. 379.

¹⁰ A görög katolikus iskolák érettségizettjeinek 43,4%-a és a görög keleti iskoláknak is 23%-a teológiai tanulmányokat tervezett 1899 és 1908 között, szemben az összes gimnáziumi és reáliskolai érettségiző 13%-ával. A *Magyar statisztikai évkönyvek* adataiból, *passim*.

¹¹ Működött ugyan 1855 óta az egész korszakban egy izraelita alreáliskola Vágújhegyen. Ezt azonban csak 1917-re fejlesztették ki érettségiztető főreáliskolává, tehát alig két évvel azelőtt, hogy a terület elszakadt az országtól. L. Mészáros, id. könyv, pp. 273–274.

gyenge volt, ezt sem tudták volna a csekély számú saját intézményben kielégíteni.¹² Másodsorban és döntően azonban kollektív értéktényezők is szerepet kaphattak választásaikban. A keleti keresztények esetében e téren a fő szerepet hitéleti tényezők játszhatták a római katolikus iskolák előnyére. Ez a zsidóknál főképp asszimilációs opciók formájában jelent meg, amennyiben a „nemzeti” elvegyülési stratégiát legjobban keresztény iskolában lehetett megvalósítani, merthogy a keresztény középosztály magjához tartozó diákság nem ritkán éppen azért került el a közületi iskolákat, mivel feltételezték, néha joggal, hogy azokban nem egyszer (például Budapesten, ahol az iskolaválasztásnak széles skálája nyílt) viszonylag sok a zsidó diák. Az asszimilációs és mobilitási stratégiák az ambíciózúsabb zsidó diákokat néha sokkal szűkebb vidéki iskolai piacokon is – így Szegeden – a régi katolikus gimnázium felé orientálták az újabb közületi iskolákkal szemben,¹³ míg másutt a protestáns iskola felé (mint Pápán, ahol református és katolikus gimnázium is működött a századfordulón). Ez azonban a jó fogadtatást is feltételezte, konkrétan azt, hogy a keresztény iskolákban se érvényesüljön, különösen ne hivatalosan (hanem legfeljebb csak tompított formában) a vallási antijudaizmus.

Adataink fontos eredménye, hogy míg katolikusok és protestánsok között erős, sőt a két nagy protestáns felekezet között is szignifikáns és kölcsönös kizárási mechanizmusok működtek, a zsidókkal szemben ilyenfajta szegregáció a dualista korban globálisan nem mutatható ki.

Más tanúsággal szolgálnak az ösztöndíjakra és a tandíjmentességre vonatkozó számadatok.

Általános eredmény, hogy az ösztöndíjakat minden felekezeti iskolatípusban – ismét a keleti keresztények kivételével – preferenciálisan a saját vallásúaknak osztották. A „saját” ösztöndíjasok nem csak erősen túl voltak képviselve a felekezeti iskolák érettségizői között, de a nyugati keresztény ösztöndíjasok háromnegyede vagy ennél is több (az evangélikusok kilenc-tizede) innen nyert támogatást. A keleti keresztények esetében is a feltűnően gyakori támogatottságban fejeződik ki a római egyházhoz fűződő erős kapcsolat. A zsidóknál valami hasonló igazolható az evangélikus intézmények tekintetében, hiszen az összes zsidó ösztöndíjas nem kevesebb mint közel kétharmada ezekhez kötődött. Az emlékezésekben és az irodalomban nem ritkán tárgyalt korabeli különleges zsidó-evangélikus nexusnak tehát itt egyik érdekes objektívációját érhetjük tetten.

Adataink szerint megint csak másképp alakult a tandíjkedvezmények nyújtásának mechanizmusa, elképzelhetően azért, mert itt a szociális szempontok, az iskolai teljesítményre alapozott igények, valamint a társadalmi nexusok egyszerre és láthatóan nem úgy érvényesültek, mint az ösztöndíjak elosztásánál. Mindezek tisztázásához azonban a 3. táblázat túlságosan aggregált adatai nem nyújtanak elég támpontot. Elégedjünk meg azzal a megfigyeléssel, hogy – megint csak a keleti keresztények kivételével – minden felekezet tandíjmentesei a közületi iskolákban voltak csak jelentősen túlképviselve az ottani diákságban való általános részvételükhöz képest, s még saját intézményeikkel szembeállítva is. A keleti keresztényeknek a római egyház adott aránytalanul gyakran tandíjmen-

¹² A négy érettségizető uniáti és pravoszláv iskola a fiúk képzésére beállított középiskolai piac mindössze 2 százalékát képviselte, míg a rokon vallású diákság pl. 1914/15-ben az összes fiú középiskolás 8,8% volt. L. *Magyar statisztikai évkönyv*, 1915, p. 269.

¹³ L. erre vonatkozó tanulmányomat: A zsidó „túliskolázás” Szegeden. (Felekezeti egyenlőtlenségek a középiskolák használatában), (2014) *Zsidóság Szeged társadalmában*, Móra Ferenc Múzeum, Szeged, pp. 39–69.

rességet. Egyértelmű mindebből, hogy a különböző vallási csoportok iskolaválasztása, a választott iskolákban ösztöndíjak, illetve tandíjmentesség elnyerése három jelentősen eltérő logikának felelt meg. Az idevágó elemzésre más (főképp az iskolai teljesítményre vonatkozó) adatok mozgósításával kell még később visszatérni.

Az előbbieket érdemes összevetni a középiskola típusok közötti eltérésekkel is, melyeket, helyhiány miatt, nem a fenntartók szerinti kombinációkkal mutatok be. Mint ismeretes, a reáliskolák túlnyomóan állami létesítmények voltak, s a fenntartók szerinti felekezeti megosztottság a gimnáziumi és a lányiskolai hálózatot jellemezte.

A támogatások rendszere a 4. táblázat tanúbizonysága szerint láthatóan eltért a különböző iskolatípusokban. A gimnáziumok a felénél is kevesebb tandíjat engedtek el, mint a reáliskolák és a lányokat képző különböző intézmények (melyek kezdetben maguk is a fiúiskolák voltak).¹⁴ Feltehetően az új típusú intézményeket – a reáliskolákat elsősorban az állam és más közületek, a lányiskolákat esetenként az alapító egyházak is¹⁵ – elszerezetettel támogatták. Ezek a támogatások azonban főként tandíjkezdvezmények alakjában valósultak meg, míg ösztöndíjakat itt még a gimnáziumoknál is ritkábban osztottak ki. Ez utóbbiak gyakorisága az időben még csökkent is, ugyanakkor a tandíjmentességé növekedett.

4. táblázat: A diáktámogatás a középiskolák jellege szerint az érettségizők felekezeti csoportjainak %-ában

1850–1890	római katolikus		református		evangélikus		zsidó		egyéb		összesen	
	tandíj %	ösztöndíj %	tandíj %	ösztöndíj %	tandíj %	ösztöndíj %	tandíj %	ösztöndíj %	tandíj %	ösztöndíj %	tandíj %	ösztöndíj %
gimnázium	9,7	9,1	4	4,9	2,4	12,5	9,2	2,2	6,7	3	7,9	7,1
reáliskola	12,6	6,7	21,7	6	17,2	3,3	22,0	1,9	3,5	10,7	17	5
más fiúisk.	0,6	0,6	2,2	0,9	0,1	11,6	1	0,8	0	5,7	1	4

1890–1918	római katolikus		református		evangélikus		zsidó		egyéb		összesen	
	tandíj %	ösztöndíj %	tandíj %	ösztöndíj %	tandíj %	ösztöndíj %	tandíj %	ösztöndíj %	tandíj %	ösztöndíj %	tandíj %	ösztöndíj %
gimnázium	10,6	7,3	7,3	6,4	6,9	15,2	10,5	3,1	7,5	3,3	9,4	6,6
reáliskola	18,8	4,7	17,8	5	15,1	3,3	21,6	1,6	19,7	10,9	19,5	3,5
más fiúisk.	0	2,4	0	0	0	5,7	–	–	5,6	8,1	0,6	1,6
lányok*	36,7	1,3	16,1	1,7	24,4	0,3	16,1	0,1	5,3	1	17,4	0,7

* Mindenféle lányiskolások a fiúiskolában érettségiző lányokkal együtt.
(Érettségit adó lányiskolák csak a dualista kor legutolsó évtizedeiben alakultak.)

¹⁴ Az első gimnáziumi funkciót betöltő „felsőbb lányiskola” 1896-ban alakult az Országos Nőképző Egyesület égisze alatt s a később Veres Pálnérol elnevezett fővárosi intézmény 1900-ban bocsájtotta ki legelső érettségiző osztályát. L. Mészáros, id. könyv, p. 108.

¹⁵ A késői dualizmus lányközéppiskolái majdnem egyenlően oszlottak meg közületi és más, főképp egyházi intézmények között: 8 állami, 7 községi, 8 római katolikus, 3 református, 2 egyesületi, 1 evangélikus és 1 (de csak 1919-ben alapított) zsidó iskolával. L. Mészáros, id. könyv, p. 363.

A kedvezmények felekezeti megoszlásának dinamikája is erősen különbözött iskolatípusok szerint. A gimnáziumok követik az általában vázolt modellt, amennyiben mindenütt kevesebb az ösztöndíj, mint a tandíjkezdmény (különösen a zsidó és az „egyéb” keleti keresztény tanulóknál), de ez alól az evangélikusok kivételt képeznek az ösztöndíjasok kiemelkedően magas arányával. Ez a modell aztán kivétel nélkül érvényesül a lányokat képző intézményekben és a reáliskolákban. Az előbbieket még itt is kíválnak azzal, hogy a lányok között a két általában legjobban ellátott felekezeti csoportnál – a római katolikusoknál és az evangélikusoknál – a tandíjelengedések aránya egyedülállóan magas, elérve az összes diák negyedét, illetve harmadát, szemben az elenyésző arányú ösztöndíjossal. Megfigyelésre érdemes még, hogy az „egyéb” keleti keresztényeknél, akiknél a lányok még a fiúknál is feltűnően aluliskoláztak az elitképzés minden területén,¹⁶ az érettségiző lányok az átlag harmadánál is ritkábban mentesültek a tandíjzetés alól, ugyanakkor amikor ösztöndíjhoz nagyjából éppoly csekély, elhanyagolható arányban jutottak, mint pályatársaik.

Emögött, s általában a lányok gyakoribb tandíjmentessége, valamint az ösztöndíjjal való igen ritka ellátottságuk mögött kemény társadalomtörténeti összefüggések sejlenek fel. Ezek közös eredője a nődiákok rétegszerinti¹⁷ és szellemi „túlselekcíója”¹⁸ annak a korszaknak az elején, amikor a lányok elkezdték a fiúkhöz való lassú felzárkózást az elitképzésben. Ez a folyamat, tudjuk, azután indult, hogy 1895-től Magyarországon is megnyíltak előttük egyes felsőoktatási intézmények kapui, s ezzel értelmét nyerte számukra is az érettségizés. Miután az érettségig eljutó lányok a fiúknál sokkal magasabb iskolai, gazdasági és társadalmi tőkével rendelkező csoportokból kerültek ki, s az elitképzéshez közülük is csak a szellemileg legkiválóbbak jutottak el, valószínűsíthető, hogy bár tanulmányi eredményeik révén ugyan gyakrabban remélhették tandíjaik elengedését, anyagi helyzetük talán ritkábban indokolhatta ösztöndíjjal való támogatásukat.¹⁹

Az utóbbi megjegyzéssel el is jutottunk a diáktámogatások terén megfigyelhető társadalmi egyenlőtlenségek témájának szociológiai szempontból talán legérdekesebb problémaköréhez, a támogatások rétegsajátos megoszlásához. Néhány összefüggés itt is egyértelmű, de más eredményeket csak további vizsgálódásokkal, nevezetesen a különböző dotációkkal ellátott kategóriák iskolai teljesítményének rétegek és iskolafenntartók szerinti alakulásával lehetne értelmezni. Ez sajnos nem fért be jelen tanulmány kereteibe. (Itt mindössze a rétegekhez tartozó diákság összesített átlagjegyeinek sikerült zsúfolt táblázatunkban helyet szorítani, ezt is csak felekezeti megoszlás nélkül).

¹⁶ 1914/15-ben a görög katolikus és görög-keleti tanulók a fiú középiskolások 8,8%-át, de a lányokénak mindössze 2%-át képezték ((1915) *Magyar statisztikai évkönyv*, p. 269), holott az össznépeségi arányuk a korabeli lakosság közel negyedét (23,8%) tette ki a Horvátországon kívüli területeken. (L. (1914) *Magyar statisztikai évkönyv*, p. 14.)

¹⁷ Felmérésünkben így az „also” rétegek leszármazottai csak 4,6%-ban szerepelnek a lány érettségizők között 1890–1918-ban, szemben a fiú diákok 17,6%-ával.

¹⁸ Felmérésünkben például a fiú érettségizők jegyátlaga a hat legfontosabb tantárgyból 2,55, míg a lányoké 1,84.

¹⁹ A nőképzés általános társadalomtörténeti kérdéskörét *Nők a modern felsőbb iskolázás korai fázisában* címmel tárgyalom könyvemben: (1997) *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867-1945)*, Replika könyvek, Budapest, pp. 57–74.

5. táblázat: A diáktámogatások a család réteghelyzete szerint az érettségiző fiúk felekezeti diákcsoportjainak %-ában

1850–1890 foglalkozási csoport (átlag- jegyekkel)	római katolikus		református		evangélikus		zsidó		egyéb		együtt	
	tandíj %	ösztön- díj %	tandíj %	ösztön- díj %	tandíj %	ösztön- díj %	tandíj %	ösztön- díj %	tandíj %	ösztön- díj %	tandíj %	ösztön- díj %
ismeretlen (2,23)	5,2	7,3	3,9	3,3	2,5	9,1	5,5	0,9	2,1	2,4	4,4	5,4
alsó rétegek (2,36)	17,2	11	4,5	4,9	2,1	17,2	19	1,9	18,2	7,1	12,8	9,1
kispolgár (2,19)	16,8	8,6	7,3	7,3	2,2	18,3	12,1	2,2	10,4	8	12,7	6,4
alkalmazott értelmiség (2,35)	10,6	10,9	2,5	4,3	4,4	9,9	14,2	5,9	12	6,8	9,1	9,5
pap, tanár, tanító (2,24)	19,3	14,1	5,3	5,4	3,9	17,1	22,6	4,3	16,1	4,6	16,1	9,7
szabad értelm. (2,24)	9,7	7,2	3,4	2,7	2,3	8,2	8,4	4,6	4,6	4,6	7,2	6,2
nagyitökés, -birtokos (2,30)	7,3	7,9	2,4	2,6	0,1	7,6	4,3	1,8	5,7	2,1	4,6	5,5

1891–1918 foglalkozási csoport (átlag- jegyekkel)	római katolikus		református		evangélikus		zsidó		egyéb		együtt	
	tandíj %	ösztön- díj %	tandíj %	ösztön- díj %	tandíj %	ösztön- díj %	tandíj %	ösztön- díj %	tandíj %	ösztön- díj %	tandíj %	ösztön- díj %
ismeretlen (2,31)	7,9	4,7	5,1	4,8	7,2	7,1	8,2	1,5	6,5	2,4	7,9	4,7
alsó rétegek (2,33)	19,0	9,3	19,0	9,3	19,0	9,3	24,0	2,8	13,8	5,9	16,7	5,8
kispolgár (2,33)	14,9	8,8	9,1	10,5	7,1	16,3	15,0	3,2	13,0	7,3	14,2	6,3
alkalmazott ért. (2,43)	11,8	9,0	9,1	5,5	9,1	5,5	20,6	4,0	8,4	6,7	12,3	8,1
pap, tanár (2,32)	24,3	13,3	12,9	8,8	10,5	28,5	36,5	3,3	11,4	6,8	18,1	12,1
szabad értelm. (2,28)	7,1	5,8	5,1	6,1	5,2	17,3	7,3	5,4	8,0	4,7	6,7	7,1
nagyitökés (2,47)	5,2	5,3	4,3	5,1	2,8	14,0	4,4	4,3	8,9	2,7	4,7	5,6

Mindenekelőtt már az 5. táblázat utolsó két oszlopából is kitűnik, hogy a réteghelyzettel sajátosan összefüggött a dotációkhoz jutás esélye. A papi, tanítói és tanári szülők gyerekei nyerték el messze leggyakrabban mind a tandíjmentességet, mind az ösztöndíjat. Ez egyes felekezeteknél (a zsidóknál és a római katolikusoknál) igencsak látványos, míg ugyanez mondható el az evangélikusokról az ösztöndíjjal való ellátottság szempontjából. Ezt máris úgy lehet értelmezni, hogy ez esetben a dotációk erősen kötődtek a kulturális tőkével, s egyben az iskolai személyzethez való tartozással képződő kapcsolati tőkével való rendelkezéshez. Ez az önmagukat reprodukáló kisértelmiségben mindig így volt (a római katolikusokon kívül), hiszen az apák, s néha az anyák tevékenysége is legtöbbször

magában az iskolában zajlott. Igaz, ezeknek a rétegeknek gyermekei szerény anyagiakkal rendelkeztek, miközben erős teljesítményre való motivációt, s ennek megfelelően jó átlagjegyeket tudtak felmutatni. Dotációjuk tehát a szociális és az intézményes értékek szempontjából egyaránt könnyen igazolhatónak bizonyult.

Más volt a helyzet a dotációs rangsorban második legkedvezményezettebb kategóriában, az alsó néprétegeknél (akiken elsősorban a paraszti és ritkábban a kis alkalmazotti és városi proletár családok gyermekeit kell érteni). A római katolikusok kivételével minden felekezeti csoportban ők kaptak leggyakrabban tandíjkedvezményt és a katolikusoknál, valamint a reformátusoknál az ösztöndíjaknak is ők voltak a második leggyakoribb hasznélvezői. Megállapítható tehát, hogy szociális szempontok érvényesültek az alsó rétegek iskolai mobilitásra beállított, s erre képes egyedeinek támogatásában. Ennek ismerjük két sajátos tényezőjét. Egyrészt ezek a rétegek az érettségihez eljutó diákságnak csak töredékét – mintegy hatodát (felmérésünk ismert esetei között 1890 előtt 13,8%-át, 1890 után 17,6%-át) – képezték. Másrészt ők alkották minden keresztény egyház papságának és tanítói karának legfőbb szelekciós bázisát (a papi és tanítói családok önrekrutációja és a kispolgárságból való beáramlás mellett).²⁰ Ezért (is) található olyan erős összefüggések a fenntartó egyházak, a saját vallású diákközönség és a nekik kiosztott támogatások között. A szociális megfontolások mellett e téren tehát fontos szempont volt az egyházépítés, illetve (ami együtt járt, hiszen az elemi iskolai hálózatot a fővároson kívül majdnem teljesen a felekezeti hatóságok működtették)²¹ a felekezeti iskolák személyzetének újratermelése is.

Ugyanezek a tényezők minden bizonnyal tetten érhetők a kispolgári rétegek (kisiparosok, kiskereskedők, vendéglősök, ügynökök, stb.) gyermekeinek támogattságában is az érettségiző osztályokban. Ők a harmadikok voltak a tandíjmentesek rangsorában és a protestánsok között ők kaptak a leggyakrabban ösztöndíjat is. A szociális és felekezeti szempontok egyaránt szerepet játszhattak ebben, hiszen a réteg, bár nem volt nincstelen, többségében osztozott mind a falusi, mind a városi társadalmak szerényebb egzisztenciáinak sorsában az anyagi és művelődési tőkével való ellátottság tekintetében. Hozzátehető persze, hogy egyes kispolgári csoportok – ide bizonyíthatóan elsősorban a zsidók és az evangélikusok (köztük valószínűleg leginkább a német hátterűek) tartoztak – az iskolai mobilitás legdinamikusabb résztvevői közé sorolhatók a tárgyalt korban. A felvételünkben azonosított zsidó érettségizők nem kevesebb mint 65%-a származott kispolgári apáktól 1890 előtt és kerek 50% még azután is, holott az 1910-es népszámlálás szerint az aktív zsidó férfiak 39%-a volt ilyen foglalkozású. Ugyanez a származási kategória az evangélikus diákok között 1890 előtt 17%-ot és 1890 után is 18%-ot tett ki, holott az

²⁰ Ez még az önmagát leszármazottakkal újra nem termelő katolikus papságra is igazolható. Az esztergomi egyházmegye papjai a dualista kor végén 22%-ban a parasztságból, 15%-ban a munkás-kisalkalmazotti rétegből és 33%-ban a kiskereskedő-kisiparos polgárságból származtak. Azaz nem kevesebb mint 70% arányban tartoztak az ebbe a kisértelmiségi kategóriába iskolai mobilitással kerülő csoporthoz, ami leggyakrabban a saját felekezeti iskoláján keresztül, s nem ritkán csak annak anyagi támogatásával történhetett. Felmérési eredmények, forrás: Beke Margit (2008) *Az esztergomi (esztergom-budapesti) főegyházmező papsága, 1892–2006*, Budapest, Szent István Társulat. A tanítórendek levéltárában végzett felméréseim szerint a korabeli piarista tanárok 72%-a és a bencések 53%-a is hasonlóan „alulról” rekrutálódott.

²¹ Ez még a korszak végén is így volt, annak ellenére, hogy Budapest teljes iskolahálózatát már a kiegyezés után községesítették és az állam is fokozatosan egyre több elemi iskolát alapított – főképp kisebbségi területeken, az asszimilációs politika támogatására. Az 1907-es Lex Apponyi évében még az elemik 64%-a egyházi kezelésben volt. L. *Magyar statisztikai közlemények*, 31, pp. 153–155.

1910-es népszámlálás az aktív evangélikus férfiak között alig 10% önálló kispolgárt talált.²² Viszont elképzelhető, hogy e kis önállók közül azért a módosabbak gyermekei jutottak magasabb arányban középiskolába, s ezeknek kisebb igényük volt támogatásra, mint az alsóbb rétegek gyermekeinek.

A birtokos rétegek ugyanis (a 5. táblázat mindkét részének utolsó sorában) láthatóan minden vallási csoportban a többi kategóriánál ritkábban nyertek el támogatást. Minden bizonnyal ritkábban is folyamodtak ilyenért. Az ő szempontjukból a támogatási rendszer tehát egyértelműen negatívan működött, ami megfelelt a szociális szempont logikájának. Elgondolkoztató azonban, hogyha ugyan a többenél kevésbé gyakran, de ennek, az elvben vagyonos rétegnek érettségizői mindig viszonylag több ösztöndíjat kaptak, mint tandíjmentességet. Ez annál feltűnőbb, hiszen a birtokos rétegek gyermekei mutatták fel minden jelzés szerint a leggyengébb iskolai teljesítményt. A „negatív szociális szempontot” tehát biztos, hogy nem következetesen alkalmazták, de a szerény iskolai eredményeket elképzelhetően szankcionálta azért a rendszer.

Végül a két értelmiségi kategória – a szabadfoglalkozásúak és a köz- vagy magánalkalmazotti réteg (melyeket itt az egyszerűség kedvéért össze kellett vonni) – a közepesen dotált csoportokat képviselte, mindig az alkalmazotti réteg leszármazottjainak előnyére. Itt is az tűnik fel, hogy ez utóbbiak sokkal gyengébb iskolai teljesítménnyel szignifikánsan több támogatást nyertek el. A „jótanulás” tehát itt sem volt – bizonyíthatóan – a segélyek juttatásának legdöntőbb szempontja.

Vizsgálódásainkat helyhiány miatt nem vezethetjük tovább néhány rendelkezésre álló változó felhasználásával, melyek között a legígéretesebbek a regionális eltérések és az iskolai teljesítménybeli különbségek lehetnének. Ideiglenes konklúzió gyanánt máris megállapíthatjuk azonban, hogy az iskolai vonzások és választások, valamint az iskolai mobilitás támogatási rendszere távolról sem engedelmeskedik egyszerű s sokszor előítéletes elképzeléseknek.

²² L. *Magyar statisztikai közlemények* 56, *passim*.